

16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harezm Bölgelerinde Cereyan Eden Yağma Akınları Üzerine Değerlendirmeler ¹

Selim Serkan ÜKTEN

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
sserkanukten@gmail.com

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-8311-8535>

Öz

Dünya tarihinin her devrinde muhtelif sebeplerle ortaya çıkan yağma kültürü, Türklerin bozkır kültürünü yaşadığı dönemde, siyasî ve iktisadî bunalım zamanlarında, ayakta kalabilmek adına başvurduğu bir yöntem olmuştur. Esasında üretim kültürünün bir parçası olan Eski Türkler, bir zorunluluk olarak ortaya çıkan yağma akınlarında tabiatın Çin'e veya başka yerleşik toplumlara vermiş olduğu nimetleri, el koyma yoluyla onlardan almıştır. İslamî döneme gelindiğinde Türkistan, İran ve Orta Doğu'ya doğru kayan Türkler bozkır coğrafyasına nazaran daha ılıman ve tabiatın daha cömert davrandığı yeni yurtlarında en azından devlet bazında zamanla yağma kültürüne gereksinimlerini azaltmıştır. Fakat 16. asırda evrensel bir etki yaratan coğrafi keşiflerle birlikte Asya ticaret yollarının ıssızlaşmaya yüz tutması, özellikle Türkistan coğrafyasını iktisadî yönden sarstığı gibi, diğer taraftan Türk-Moğol siyasî kültürünü benimsemiş Türkistan Hanlıklarında başlayan adem-i merkezîyetçi anlayış da, Türkistan'ı siyasî anlamda hızlı bir gerilemeye götürmüştür. Bu doğrultuda konargöçer karakterli Türk halklarının yanı sıra konargöçer kökenli hanedanlar ve yöneticiler tarafından yönetilen Batı Türkistan'ın Hive ve Buhara Hanlıklarının da, bozkırlıların eskiye dair yağma akınlarını tekrar canlandırmaları kaçınılmaz olmuş ve de zorunlu bir hal almıştır. Dinî ve ideolojik sebeplerle İran'ın ötekileştirilmesi ve kültürel sebeplerle hanlıkların birbirlerini ötekileştirme 16. asırdan itibaren Türkistan ve Horasan coğrafyalarında yağma akınlarıyla asayiş bozmuş, diğer taraftan hanlıklara da finansal yönden nefes aldırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Yağma, Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı.

¹ Makale Geliş/Kabul Tarihi: 30.06.2021 / 03.08.2021

Künye Bilgisi: Ükten, S.S. (2021). 16-18. asırlarda Maverâünnehr ve Harezm bölgelerinde cereyan eden yağma akınları üzerine değerlendirmeler. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 1485-1509. DOI: 10.33437/ksusbd.960345

Evaluations on the Raids of Plunder in the Mawara'un-nahr and Khwarezm in the 16th-18th Centuries

Abstract

The plundering culture, which has emerged for various reasons in every period of world history, has been a method used by especially pre-Islamic Turkic people in order to survive during the times of political and economic depression when they lived the steppe culture. When comes to the Islamic period, the Turks, who moved towards Turkestan, Iran and the Middle East, reduced their need for a culture of plunder, at least on the basis of the state, in their new homeland, where the nature was more temperate and more generous than the steppe geography. However, the desolation of Asian trade routes with the geographical discoveries that had a universal effect in the 16th century, especially shook the geography of Turkestan economically. On the other hand, the decentralized understanding that started in the Turkestan Khanates, which adopted the Turkish-Mongol political culture, also led Turkistan to a rapid decline in the political sense. In this direction, it was inevitable and necessary for the Khiva and Bukhara Khanates of West Turkestan, which were ruled by nomadic-origin dynasties and rulers, as well as Turkish peoples with nomadic character, to revive the old plundering raids of steppes.

Keywords: Turkestan, Plunder, Khanate of Khiva, Khanate of Bukhara.

GİRİŞ

Tarihin en kadim milletlerinden biri olan Türkler, dünya tarihinin en eski devirlerinden itibaren, tabii, siyasî, sosyal ve kültürel sebeplerle ortaya çıkan yağma kültürünü, her millet gibi belirli devirlerde yaşamıştır. İlk devirlerden itibaren Türk devlet geleneğinde var olan yağma, yapılan çalışmaların da gösterdiği üzere zorunlu hallerde ortaya çıkan, devlet tarafından zorunlu hallerde destek gören bir ihtiyacı karşılama hareketi olarak tanımlanabilir. Hun çağından itibaren bozkır devletleri, kıtlık (yut) ve de siyasî çözülme gibi zorunlu hallerde, yanı başındaki yerleşik coğrafyaların sunduğu nimetlerle krizi çözmeye odaklanmıştır. Bunun yanı sıra Ahmet Burçin Yereli'nin de dikkat çektiği üzere esasında üretim kültürünün bir parçası olan Türklerde yağma, kendi hâkimiyetine girmek istemeyen devlet ve toplumların ödediği bir savaş tazminatıdır ve bu tarz yağmalar Türk savaş hukukuna uymayacak şekilde süresi uzatılarak, şekli değiştirilerek yapıldığında buna uymayanların cezalandırılması da olağan bir durumdur (Yereli, 2010: 942).

Yine Yereli'nin dikkat çektiği üzere, zor ve meşakkati bir süreç isteyen üretim kültürü ise güçlü bir inanç yapısı ve sağlam bir ahlaki değere sahip bir topluma özgü davranış biçimidir. Bu haliyle Türklerin devletleşme sürecinden itibaren güçlü inançları ve töreleriyle üretim kültürünü destekleyen bir yapıda olduklarına şüphe yoktur (Yereli, 2010: 944). Bozkırlı Türkler, kendi kendine yeten bir iktisadî yapıda hayvancılık ve avcılıkla geçimini sürdürmenin yanı sıra, maden işleme sanatında da ileri gitmişleridir. Çin kaynaklarının da vurguladığı üzere zamanının mahir demircileri Türkler, savaş sanatında değerli ürünler ortaya koyabilmiştir. Ürettiği ürünleri, at başta olmak üzere hayvanlarını da, ticari bir emtia olarak elden çıkararak zamanla maddî kültürün muhtelif pek çok varyantını dünya medeniyetine sunmuşlardır. (Gumilev, 2003: 91-102; Kafesoğlu, 2011: 208-218, 270-276, 307-308; Gömeç, 2018: 181-218; Taşağıl, 2016: 76-87). Türk devletlerinin kuruluş ve genişleme evresinde fetih devleti ilkesine bağlı olarak ganimetin önemli bir gelir yöntemi olduğu açıktır fakat doğal sınırlara ulaşıldığında, bu geçici süreçten sonra beklenti, üretim kültürüne geçiş ve ticareti kontrol altına almaktır. Nitekim Hunlardan başlayarak Göktürkler, Uygurlar ve sonrasında kurulan Türk devletlerinin, tabi sınırlara ulaştıktan sonra İpek Yolu'nun kontrolünü sağlayarak, gümrük gelirleri vasıtasıyla, üretim kültürünün geliştiği yerleşiklere karşı bir denge kurma teşebbüsleri alışlagelmiş bir durumdur (Gündoğru: 2015: 307-312). Dahası Türk hükümdarı Orhun kitabelerinde Bilge Kağan'ın da vurguladığı üzere, ticaret yapmayı, bozkırı terk etmemeyi, Çin sınırlarına yaklaşmayı, Çinlilere benzemeyi, hatta yapılan yönemsiz gelişigüzel yağma akınlarını doğru bulmamaktadır. Bu haliyle devletleşme sürecinde Türk halkından beklenen özünde yurdu terk etmeme ve kendi kendine yeten iktisadî yapıyı korumaktır (Orhun Abideleri, 2009: 3-7).

Bununla birlikte bozkırda kurulan İlk Türk devletlerinden itibaren Türklerin daha ziyade yağma kültürüne yatkın, yağmanın da Türkler gibi yerleşik toplumlara komşu olan konargöçer veya göçebe toplumlara özgü bir davranış olduğuna dair görüşler, özellikle Batılı tarihçilerin geçen iki asırdan itibaren dikkat çektiği bir mesele olmuştur. Fakat esasında modern yağma geleneğinin bir parçası olan Batılı ulusların tarihçilerine ait bu görüşler sonradan yeni bir boyut kazanmış ve Türklerdeki yağma akınlarının aslında zorunlu sebeplere dayan, bir hayatta kalma aracı olduğu gerçeği kabul edilmeye başlanmıştır. Gerçekten de yapılan araştırmalar, yukarıda da bahsi geçtiği üzere Hunlardan itibaren, Türk devletleri ve topluluklarının, bozkırda yaşanan kuraklık, kıtlık (yut) gibi zorunlu hallerde yerleşik kültür Çin'e yağma akınlarında bulduklarını doğrulamaktadır. (Grousset, 1999: 13). Rakip Çin hanedanlarının yıllıklarında, yaşanan rekabetten ötürü yapılan yağmalar, Türklerin "çapulcu" ve "barbar" olarak nitelendirilmesine sebebiyet vermiş ve Batılı tarihçiler bu tanımlamaları gelişigüzel kullanmışlardır (Taşağıl, 2016: 23-27). Fakat tarih biliminin metoduna uygun araştırmalar neticesinde Bozkırlı Türklerin, yağma akınlarını

mecburiyetten, hayatta kalmak için uyguladıkları gerçeğini, Fransız Türkolog Rene Grousset gibi muhtelif tarihçiler artık kabul etmektedir. Mesela Grousset eserinde, dönem dönem su kaynakları kuruyan, otlakları yok olan, hayvanları ölen bozkır kavimlerinin, işlenmiş topraklara yaptığı akınları tabiatın bir kanunu olarak addederek, konargöçerin, zengin ve refah seviyesi yüksek yerleşiklere akınlarını mecburi bir gereksinim olarak sunmaktadır (Grousset, 2006: 13)².

Türk tarihindeki pek çok hadiseyi incelediğimizde Türk devletlerinin iç meselelerden dolayı kontrolü kaybettiği süreçte veya devletin iktisadî olarak çözüldüğü süreçte yerleşiklere yağma akınları yaptığına şahit olunmaktadır.³ Bozkırda yaşanan tabii afetlerle beraber yağma akınlarına sebep olan en önemli faktörler kuşkusuz bunlardır. Bunun dışında yağmanın ilk Türk devletlerinden itibaren Türk devletlerinin güçlü olduğu devirlerde, Çin veya başka devletlerle yaşanan siyasî anlaşmazlıklardan ötürü çıkan savaşlarda, gelenek gereği alınan bir tazminattan öte bir şey olmadığını vurgulamak gerekmektedir.

Türklerin İslamiyet'i kabulü ve Türk tarihinin daha ziyade anayurttan Türkistan, Deşt-i Kıpçak, İran ve Orta Doğu'ya kaydığı dönemde ise Türklerdeki üretim kültürünün, yerleşilen coğrafyanın sunduğu kaynaklarla çeşitlendiği ve hayvancılığın yanı sıra tarım, ticaret ve sımai faaliyetlerin önemli iktisadî gelir kaynakları olduğu şüphesizdir. Özellikle İpek Yolu'nun, aynı zamanda Orta Çağ'da kuzey-güney yönlü Doğu Avrupa ticaret rotasının Türk yurdundan geçmesi, Türk devletlerini iktisadî açıdan rahatlatan temel hususlardandır. Hazarların yanı sıra, Karhanlılar, Selçuklular, Gazneliler, Harezmsahlar ve Türk-Moğol Devrinde Altınorda, Timurlular vs. pek çok Türk devleti ticaret yollarının kendisine sunduğu nimetten faydalanmıştır. İktisadî anlamda gelişimin olduğu bu çağda İslam medeniyetinin de bir aralıkta altın çağını yaşaması Orta Zaman Türklerinin dinî, ilmî, siyasî ve kültürel anlamda zirveyi yaşamasını beraberinde getirmiştir. Bu dönemlerde Türk devletleri ticareti destekleyeceği, asayişî sağlayacağı gibi, doğal olarak özellikle devletin kuruluş aşamasından sonra yağma kültürüne başvurmayacak ve bu kültürünün parçası olan toplulukları doğal olarak yağmacı tutumlarıyla kabul etmeyecektir. Bir başka ifadeyle istikrarı sağlayan devlette, baskın boy veya aşiretler Büyük Selçuklu Devleti örneğinde olduğu gibi sınır boylarına itilerek, gaza veya cihat adı altında yeni yurtlar açmak için kullanılmışlar veya ikta sistemiyle orduya kazandırılmışlardır (Turan, 952).

Geç Orta Çağ'da ise küresel boyutta vuku bulan yeni gelişmeler Türk ve İslam dünyasını derinden etkilemiştir. Haçlı seferleriyle başlayan sürecin hemen

² Ayrıca bkz: (Golden, 2015: 23-24).

³ Mesela I. Göktürk Devleti hükümdarı Kie-li'nin (İl Kağan), siyasî bunalımın yanı sıra kıtlığın getirdiği iktisadî sıkıntının da etkisiyle Tang hanedanına yapmış olduğu cesarete dayalı gelişigüzel akınlar Göktürk Devleti'nin sonunu getirmiştir (Kafesoğlu, 2011: 105; Taşağıl, 2016: 139-158).

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harezmi Bölgelerinde...

ardından gerçekleşen Moğol İstilasası'nın Türk-İslam dünyasındaki istikrarı bozduğu şüphesizdir. Her ne kadar Moğolların İslamlaşması ve Türkleşmesi, Anadolu ve İran da dâhil olmak üzere, Deşt-i Kıpçak, Türkistan ve Hindistan coğrafyasında siyasî ve kültürel olarak son parlak devri yaşatsa da, coğrafi keşiflerle başlayan süreçte ticaret yollarının değişmesi ve Türk-Moğol coğrafyasında merkezîyetçi anlayışın kaybolması, siyasî olduğu kadar iktisadî yapıyı da derinden etkilemiş ve muhtelif bölgelerde eski bir gelenek olan yağma kültürünü yeniden tetiklemiştir. Fakat bu sürecin Türklerin Bozkır çağındaki yağma kültürlerinden farkı, yağma gereksinimin geçici değil kalıcı hale gelmesidir.

Türkistan'ın gerileme döneminde ortaya çıkan yağma kültürü üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Özellikle köle edinme amaçlı gerçekleştirilen yağma akınlarında Türkmenlerin İran coğrafyasından, Kazak, Kırgız vs. halkların Rus coğrafyasından temin ettiği köleler ve köle ticareti üzerine bahis çoktur.⁴ Fakat yağma amaçlı akınların bizzat Türkistan Hanlıkları idarecileri tarafından da yapıldığına ve bunun sebeplerine ayrıca parantez açmak gerekir. Nitekim bu çalışmada Türkistan'daki köle ve köle ticareti konusundan ziyade Türkistan Hanlıklarından Hive ve Buhara Hanlıklarının gerçekleştirdikleri yağma akınları ele alınacaktır. Özellikle 16-18. asırlar arasında Harezmi, Maverâünnehr ve Horasan üçgeninde vuku bulan onlarca yağma akını teşebbüsü olduğuna şüphe yoktur⁵ ve bu akınların rutin bir hale gelmesi yüzünden, pek çoğunun da yerli kroniklere yansımadağı anlaşılmaktadır. Bu açıdan çalışmamızda konuyu temellendirecek belli başlı örneklere yer verilmiş, yağma akınlarının sebepleri, getirisi ve götürüsü üzerine durulmuştur.

Hanlıklar Devrindeki Türkistan'ın Siyasî, Sosyal ve İktisadî Yapısı ve Yağma Akınlarının Sebepleri Üzerine Düşünceler

Timurlu Devleti'nin sona ermesi Türkistan tarihinin yeni bir aşamasıdır. Timur'un Çağataylılardan aldığı iktidarı, Çingizoğulları adına Cuci neslinden Özbek Şibanoğulları Türkistan'da yeniden tesis etmiştir. 1500 yılından itibaren yaklaşık on yıllık süre zarfında Timurlulara ait Batı Türkistan coğrafyasını ele geçiren Muhammed Şibanî Han, Çingizli gelenekleri ile beraber İslamî geleneklerin birleştiği bir hâkimiyet anlayışını kabul ederek bölgedeki istikrarı sağlayabilmiştir (Alpargu, 2002: 958-960; Macit, 2016: 85-95; Ükten, 2018: 31-36; Doğan-Erdoğan, 2017: 31-40). Han'ın Batı Türkistan'ı birleştirerek siyasî istikrarı sağlamasıyla ticaret için güveni bir ortamın oluşmasının yanı sıra, sulama

⁴ Bkz. (Cihan, 2010; Karakulak, 2020; Doğan ve Erdoğan, 2016; Yılmaz, 2015).

⁵ Bu akınlar 19. asrın ikinci yarısında gerçekleşen Rus işgaline kadar da devam etmiştir.

kanallarının da yenilenmesi ile tarımsal faaliyetler artmış, konargöçer Özbeklerin bir kısmı da yerleşik hayata kazandırılmıştır (İvanov, 2020: 57).

Özbeklerin 16. asrın başlarında, dağılmakta olan bir devletin topraklarında hâkimiyet tesis etmeleriyle ilk etapta istikrarı sağlamaları elbette ki doğaldır. Zira her yeni kurulan siyasî teşekkülün kuruluş ve genişleme aşamasında bölgede bir canlanma yarattığı bir gerçektir. Fakat yine aynı asrın başlarında yaşanan gelişmelerin Türkistan coğrafyasını kısa bir zaman sonra olumsuz etkilemesi söz konusu olmuştur. Bazı Türkologların hemfikir olduğu üzere (Togan, 1947: 121-122; Roux, 2014: 364, 372-373) Coğrafi Keşiflerle birlikte Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan doğu-batı yönlü kara ticaret yolunun okyanuslara kayması, Türkistan'ı iktisadî açıdan sarsmakla kalmamış, Zeki Velidî Togan'ın iddiasıyla askerî ve medenî hayatı da menfi yönden etkilemiştir. Kara ticaret yollarının önemini kaybetmesi bir yandan, özellikle güneyden gelen Avrupalı devletlerin İran'a taşıdığı ateşli silahların da yer aldığı bazı mallar, başka sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. (Togan, 1947: 121-122). Bir diğer mütehassıs Barthold ise XVI. asrın başlarından itibaren Türkistan'ın ticarete yaşadığı düşüşü, farklı bir şekilde Özbeklere bağlayarak, bu hususta Türkistan'ın yeni sakinlerinin adem-i merkezîyetçi anlayışı kabulünün tesirine değinmektedir. Barthold'a göre Özbeklerin çok merkezli yönetim anlayışı, kervanların her durakta yeni gümrük vergileri ödemelerine sebep olmakta, bu durum da eski ticaret rotalarının artık önemini yitirmesini beraberinde getirmektedir. Ona göre Batı Avrupalıların yükselişleriyle ticarî faaliyetler gelişirken, Ruslar da Sibiryaya üzerinden Uzak Doğu'ya yeni rotalar bulmuştur. Özbeklerin siyasî kültürü ve beraberinde gelen feodal çekişmeler ise ticarete güvensiz ve kârsız bir ortam yarattığından Türkistan'ın ticaretteki görkemli dönemleri sona ermiştir (Barthold, 2019: 198). Fakat Barthold gibi düşünenlerin görüşlerine karşı çıkan Togan, okyanusa kayan ticaret yolları yüzünden İpekyolu şehirleri arasındaki iktisadî ve kültürel bağların koptuğuna vurgu yaparak, Türkistan'daki ticarî faaliyetlerin kesilmesinin halkı yerel ekinciliğe yönelmeye mecbur bıraktığını, şehirden kırsala göçler olduğunu ve bu durumun da siyasî bağları zayıflatarak, küçük hanlıkların kurulmasına sebebiyet verdiğini iddia etmektedir. Şu halde ona göre düşüşe sebep Özbek siyasî kültüründen ziyade değişen ticaret yollarıdır (Togan, 1947: 113, 121). Barthold'un Özbekleri medenî yönden geri bir kavim olarak nitelendirmesine tezat olarak Togan, 16. asır başlarında Özbeklerin şehir hayatını uyum sağladıklarını, şehirde olanlarının ilim ve eğitim faaliyetleri gösterdiklerini, tarım ve ticaretin kıymetini bildiklerini satırlarına taşımıştır (Togan, 1947: 121-122). İki mütehassıs düşüşün temel sebebine dair farklı iddiaları gündeme getirseler de, meselenin birden fazla sebebi olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Ve düşüşün sebebi bir yana, göz önünde olan sorun Türkistan'da iktisadî ve siyasî istikrarının 16. asırdan itibaren bir daha tam olarak sağlanamamasıdır. Barthold'un Özbekleri medeniyet olarak geri bir kavim (Barthold, 2019: 198-199) olarak addetmesini kabul edilemez bulmakla beraber, Özbeklerin Muhammed Şibanî Han'dan

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harezmi Bölgelerinde...

itibaren hâkimiyeti paylaşma prensibini kabul ederek çok merkezli bir hâkimiyet anlayışını⁶ Türkistan'a getirdiğini ve bunun da bazı sıkıntılara sebep olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Bu durum merkezî idarenin zayıflamasına, vilayetleri idare eden sultanların kendi bölgelerine sahip çıkmasına, kendi soyuna miras bırakmasına ve neticede feodalleşmeye sebebiyet vermiştir (Abduraimov, 1966, C. II: 101). I. Ubeydullah Han'ın ölümünden sonra etkisini göstermeye başlayan iç karışıklıklar II. Abdullah Han'ın merkezî idareyi yeniden tesis etmesiyle bir süre sona erse de, sıkıntılı süreç Astrahanlılar devrinde de devam etmiştir. Sürekli yaşanan iç mücadelelerin iktisadî yapıyı etkilediği, bu durumdan ötürü ekili alanların ve ticaretin zarar gördüğü kaynaklarca malumdur. Coğrafi keşiflerin muhtemelen henüz etkisini göstermediği bir süreçte gerek Buhara'da gerekse de Hive'de kendi bölgelerini yöneten idarecilerin Barthold'un (Barthold, 2019: 198), hatta Togan'ın da değindiği üzere (Togan, 1947: 183,185) kervanları gümrük vergileri vermeye zorlamaları, yeni faal olan ticaret ağına⁷ ciddi şekilde zarar vermiştir. Aşağıda da değinileceği üzere Rus seyyahların verdiği bilgilere göre kervanlardan alınan "hediyeler" bu yolların çok da fazla tercih edilmemesinin kuşkusuz en önemli nedenlerinden biridir.

16. asırdan itibaren Türkistan'ın iktisadî yönden geriye götürülen etmenlerden biri de kabileci anlayışın oldukça güçlü olmasıdır. Kaynaklarda sayılarının 32 veya 92 olduğu rivayet edilen konargöçer Özbek kabileleri, özellikle Astrahanlılar devrinden itibaren hanedan üyelerinin yerini alarak devletin siyasî ve iktisadî hayatında önemli rol oynamış, askerî sınıfı oluşturarak ve elde ettikleri unvan veya topraklar (iktalar) sayesinde güçlerini arttırarak kendi aralarında vuku bulan rekabet ortamında kendi menfaatlerine uygun zamanı bulmak için çaba sarf etmişlerdir. (İvanov, 2020: 55; Abduraimov, 1966: C. I, 131, C. II, 61-62, 93) Konargöçerler üzerine yapmış olduğu çalışmalarla ünlü Khazanov'un Özbek konargöçerliği üzerine yapmış olduğu tespitler bu noktada meseleyi daha iyi kavrayabilmemizi sağlamaktadır. Rus araştırmacıya göre ikinci tip bir konargöçer devlet kuran Özbekler, bu tasnife göre yerleşik bir sahayı fethettikten sonra, yeni topraklara yerleşerek tarım yapan yerleşiklerle aynı ekolojik alanı paylaşmaktadır. Geçekten de Muhammed Şibanî Han'ın Maverâünnehr'i ele geçirmesiyle bölgeye akın eden konargöçer Özbek kabileleri, yerleşik ve yarı yerleşik sahada otlakları ele geçirerek uyum içerisinde geleneklerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Fakat İvanov'un (İvanov, 2020: 57) da dikkat çektiği üzere bölgedeki otlakların zengin olmayışı tam konargöçer ekonomiyi benimsemeye engel olurken, verimli toprakların da azlığı yerleşikleşmeye geçişte engel teşkil etmiştir. Bu durumda Türkistan'ın yeni konargöçer halkının tam anlamıyla yerleşik hayata geçmemelerinin haklı bir sebebi vardır. Fakat Khazanov, konargöçerlerin yerleşik hayata tam anlamıyla adapte olamamalarını veya olmak

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kılıç, 1999: s. 171-172; Dickson, 1960, 209).

⁷ Bkz. Barthold, 2019: 198; Golden, 2015: 181-182.

istememelerini yansıtan bazı yönere değinir. Buna göre yukarıda da izah ettiğimiz üzere Özbeklerde konargöçer devletlerin eski arazi tahsis sisteminin varlığını koruması (yani önce hediye arazi olarak verilen soyurgal, sonra da geniş iktaların tahsis edilmesi) iç çatışmaların aralıksız devam etmesine sebebiyet vermiş, bunun sonucu olarak da hanlar tarafından geniş iktalar bahşedilmiş Özbek kabile reisleri, 17. asırdan sonra bağımsız yöneticiler haline gelmiştir. Kabilelerin seçkin yöneticileri konargöçerliği bırakıp yerleşik hayata geçerken, bu haliyle hem yerleşik, hem de konargöçerlerin yöneticisi haline gelmişlerdir. Kendi kabilelerinin askerî desteklerini aldıkları için de konargöçer geleneklerini ön plana çıkarmışlar ve kabile üst yöneticileri ile yakın ilişkilerini devam ettirmişlerdir (Khazanov, 2015: 389). Anlaşılacağı üzere mesele konargöçerlerin, geldikleri yeni coğrafyaya uyum sorunundan da ziyade sistemsel ve yönetsel tavizlerin onları güçlendirmesidir.

Bu noktada Özbek hanlıklarına ait kaynaklar analiz edildiğinde, kabile güçlerinin, kendi menfaatlerinin gerektirdiği ölçüde, han ve veliahtlar arasındaki mücadelelerde doğrudan veya dolaylı olarak rol oynadıklarını, ordunun sefere çıktığı durumlarda, han yönetim merkezi ile sorun yaşıyorlarsa sefere iştirak etmediklerini, katıldılarsa seferi yarıda bıraktıklarını veya sefer esnasında ülkenin kendi ekili arazilerini yağmalayarak, maddi anlamda büyük yıkıma sebebiyet verdiklerini gözlemliyoruz (Mir Muhammed Emîni Buhârî, 1957: 60-67, 70, 88-94). Bu aşamada merkezi idareyi kurmakta bir türlü istediği sonucu alamayan Hive ya da Buhara'nın hanlarının mecburen onlarla uzlaşmak zorunda kalmaları da alışlagelmiş bir durumdur.

Kabilelerin siyasî hayata tesirleri netice olarak iktisadî hayatı da etkilerken, bu durumun bir yandan da onların kendi malî yapılarını korumalarını gerektirdiğini ve yağma geleneğinin ortaya çıkmasına katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. Normalde konargöçer bir halk kitlesini barındırma, onların yerleşik tebaa ile uyumu hususunda devlete önemli bir vazife yüklerken, Özbek konargöçerlerinin politik hayatta da elde ettikleri önemli ayrıcalıklar, onları idare etmede durumu daha karmaşık hale getirmiştir. Nitekim hayvan beslemek zorunda olan konargöçerlerin yerleşik coğrafyada (Maveraünnehr ve Harezm'in toptan yerleşime veya toptan konargöçerliğe müsait olmaması dikkate alındığında (Khazanov, 2015: 389; İvonov, 2020: 57) iktisadî açıdan da daralma yaşamlarının kaçınılmaz olması, konargöçer yaşam tarzını benimsemiş halkların kendi iktisadî yapısını sağlama almak için nüfuzlarını korumak amacıyla devlete baskı yapmasını beraberinde getirmiştir. Devlet ise kabile tazyikini çözümlenmek amacıyla onları geçmişten gelen yağma geleneği ile bizzat kendi komutalarında sınırın ötesindeki bölgelere yönlendirmiştir. Türkistan'da Yeni Çağ'da başlayan iktisadî daralma sadece Özbeklerin değil, Türkmen, Kazak ve Kırgız konargöçerlerin de iktisadî yapısını bozmuş, onları yağma gibi farklı arayışlara itmiştir. Bu doğrultuda belli bir merkezî idareye bağılı olmayan konargöçerler

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harezmi Bölgelelerinde...

(mesela Türkmenler) bu akınları aksakalları vasıtasıyla kendileri tertip ederken Hive ve Buhara'nın konargöçer Özbekleri ise kendi hanlarını teşvik etmişlerdir.

Yukarıda bahsi geçen hususlar 16. asırdan itibaren Türkistan'da hâkimiyet kurmuş Özbek hanedanlarını önemli derecede zorlamıştır. Neticede coğrafi keşiflerle başlayan iktisadî daralmanın yanı sıra ülüş sisteminin getirdiği sistemsel sıkıntılar, toprak tasarrufu sisteminde belli zümrelerin (hanedan üyeleri, ulema, kabile reisleri) kazandıkları ayrıcalıklar hanedanlara karmaşa içerisinde bir ülke ve boş bir hazine sunmuştur. Mesela 17. asırda Buhara'yı ziyaret etmiş olan Rus seyyah Boris Pazuhin, Buhara devlet hazinesinin kabile güçlerine bağlı olduğunu ve düzensiz vergi bağışları yüzünden hazinenin sürekli boş olduğunu satırlarına taşımıştır (Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, 1894: 61). Bu açıdan kendisini hissettiren siyasî ve iktisadî gerilemenin Buhara ve Hive hanedanlarını yeni arayışlara itmesi olağan görünmektedir. Vaha kuşağında yer alan ve bozkır coğrafyasına nazaran daha verimli olan Türkistan coğrafyasında kendine yeten bir iktisadî yapı ve üretim kültürünü devam ettirme daha kolay görünse de, bahsettiğimiz mevcut şartların zorlamasıyla, günü kurtarma adına gelişigüzel bir maddi girdi ihtiyacı, eski bir gelenek olan yağma kültürünü yeniden ortaya çıkarmıştır. Neticede yapısal bozukluğu bütünüyle çözebilecek, siyasî, ilmî, iktisadî olanakların neredeyse olmaması, bu coğrafya adına farklı bir çözüm yolunun da olmadığı anlamına gelmektedir. Öyle ki bu dönemde aşağıda da izah edileceği üzere yağma artık sadece boyların tazyikiyle değil, bizzat hanların da boşalan hazineleri doldurmak, yönetim ve halkın tepkisini azaltmak, özellikle hanlık askerî sisteminin en önemli parçası olan konargöçer Özbek kabileleri ve diğer askerî birliklerin maaşlarını karşılamak amacıyla mecbur kaldıkları bir yöntem olarak görünmektedir.

Maverâünnehr ve Harezmi Özbeklerinin Horasan'ı Yağma Bahaneleri ve Bölgeye Yapılan Yağma Akınları

Timurlu hâkimiyetine son vererek önce Maverâünnehr'i, sonrasında Harezmi ve Horasan'ın bir kısmını ele geçiren Özbekler, Timur'dan sonra Çağataylı coğrafyasının batısının yeni hâkimleriydi. Fakat Şibanîlerle aynı dönemde İran'da ortaya çıkan ve adı geçen coğrafyanın uzun vadede kaderini tayin edecek yeni siyasî yapılanma, Türk ve İslam coğrafyasında eskiden kalma bir rekabeti yeniden başlatacaktı. 16. asrın başında (1501) İran'da kurulan Safevî Devleti, benimsediği Şiî ideoloji ile Doğu ve Batı Türklüğü arasına bir set çekerek, Türk-İslam dünyası içerisindeki siyasî, iktisadî ve kültürel bağları yeniden şekillendirmiştir. Şah İsmail'in temelini attığı Şiî ideolojinin İslam Dünyası'nı parçalayacağı ve böylece endişesiyle hareket eden Sünnî İslam'ın temsilcileri, onlarla yapacağı mücadeleyi neticede temelde dinî bir vazife olarak görmekteydi. Nihayetinde Safevîlerin batısında yer alan, Sünnî İslam'ın ve Türk-İslam dünyasının o dönemdeki en büyük temsilcisi Osmanlılar, bu yeni güce ilk tepkiyi

gösteren güç olmakla beraber, Muhammed Şibanî Han önderliğindeki Özbekler de rekabete katılmaya oldukça istekli bir tavır takınmışlardı. Her ne kadar ideolojik sebepler ve İslam'a hizmet anlayışı ön planda olsa da, Özbeklerin Safevîlerle sınır bölgesi olan Horasan'a ilgileri asırlar boyu devam edecek bir yağma akını şekline bürünmüştür. Zeki Velidi Togan'ın da vurguladığı üzere, Muhammed Şibanî Han'dan itibaren en ünlü Özbek han ve sultanlarının Horasan'a yaptığı akınlar, genellikle fütuhât düşüncesi ile değil, yağma amacıyla vuku buluyordu. Horasan sınırından uzak olan Özbek sultanları dahi, bir kuvvet denemesi için Horasan'a gidiyordu (Togan, 1947: 124, 125). Başlangıçta Şîilere karşı girişilen mücadelelerin en azından Muhammed Şibanî Han zamanında ideolojik bir temelinin olduğu kesinlikle varsayılabilir. Fakat Özbek-Safevî rekabetinde devamında gerçekleşen Buhara ve Hive akınlarının gerçek sebeplerine bakıldığında iktisadî gerekçelerin daha ağır bastığı su götürmez bir gerçektir. Gerçekten de Horasan havalisi, tarımı, hayvancılığı, kervan yolları ve diğer taraftan sağladığı insan unsuru (köle) ile artık zayıf iktisadî yapının hâkim olduğu (ya da siyasî sebeplerden ötürü iç düzeni sağlanamamış) Türkistan için bir nefes alma sahası idi. Bu haliyle Horasan, Merkezî Asya'daki bozkırlı devletlerin zorunlu durumlarda müracaat ettikleri kuzey Çin'i anımsatmaktadır. Yalnız Horasan'ı yeni asırla birlikte sürekli bir yağma alanı haline getiren asıl bahane, artık bölgenin Şîî bir ideoloji ile yönetilmesi ve ahalisi olan çoğunluğu Fars unsur da Şîî olmasıdır. Zira İslam geleneğine göre, yağmadan sağlanan köle ve mal temininde İslam ülkeleri ve halklarının yer almaması, Horasan havalisinin Şîîleşmesiyle bu bölge adına değişime uğramıştır. Bunun nedeni ise Şîîliğin İslam çatısı altında bir mezhep olmasına rağmen, hem Sünnîliğin hem de Şîîliğin o devrin şartlarından ötürü birbirlerini Müslüman olarak tanımamasıdır⁸. O halde 16-19. asırlar arasında Özbek yağma akınları için çok önemli bir saha olan Horasan akınlarının dinî bir renk alarak gerçekleştirildiği ve bu haliyle dinî düşüncelerin bir bahaneye dönüştüğü gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Buhara ve Hive Özbek hanlarının Horasan yağmalarından elde ettiği ganimetlerden en kıymetlisi kuşkusuz kölelerdir. İslam inancına göre gayrimüslimlerin köle olması inancına rağmen mezhep çatışmalarından ötürü, Şîî unsurunun da köle olabileceğine dair görüşler, kabileler halinde yaşayan Türkmen yağmacılığının yanı sıra Türkistan hanlarının da ilgisini çekmiştir. Akınlar sırasında ele geçirilen

⁸ 19. asırda Türkistan coğrafyasını ziyaret etmiş seyyahlar, köleler ve köle ticareti üzerine yapmış oldukları gözlemlerde bu hususu satırlarına taşımışlardır. Türkistan sahasında faaliyet gösteren A. Burnes'ün ifadelerine göre, Sünnîlerin Şîîleri Müslüman olarak görmemelerinden ötürü onları köle yapmalarında sakınca yoktu (Burnes, 1834: C. I 282). Buhara'da bulunduğu süreçte bir köle pazarını ziyaret eden bir başka seyyah Schuyler, Buharalı bir mollaya, bir Müslümanı köle etmenin İslam'a aykırı olmasına rağmen neden bunu yaptıklarını sorduğunda molla, Şîîlerin Müslüman olarak görülmediğini ve onların kâfir olduğu cevabını vererek Şîîlerin köle olmasında bir sakınca olmadığı yönünde bir savunma yapmıştır. (Schuyler, 2007: 437).

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harezmi Bölgelerinde...

kadın ve çocuk fertlerin de içinde bulunduğu köleler, sarayda hizmet vermelerinin yanı sıra Buhara ve Hive'nin köle pazarlarında satılmakta ve başta tarım olmak üzere Türkistan ahalisinin işlerini ele almaktaydı.⁹ Köleler dışında Horasan şehirlerinin hazineleri, tarım ürünleri ve hayvanları da ganimetler arasındaydı. Bu ganimetlerin askerlere doğrudan dağıtımı ve nakde dönüştürülmesi devleti rahatlatmakta, hanların iktidar ve şöhretlerini arttırmaktaydı.

Maverâünnehr Özbeklerinin Horasan akınları Muhammed Şibanî Han zamanında başlamış, hanın Safevîler elinde can vermesinden sonra I. Ubeydullah Han ve II. Abdullah Han devirleriyle devam etmiştir. Uluğ Han olmadan önce, babası Mahmud Han'ın merkezi Buhara'nın sultanı olan Ubeydullah Han, merkez Sermerkand'da uluğ han olan Köçkuncü (Küçüm) Han'dan bazen onay almasa da Horasan'a İskender Bey Münşi'nin bildirdiğine göre 12 yılda 6 sefer düzenlemiştir (İskender Bey Münşi, 2019: C. I, 57). Safevî-Özbek rekabetinin ilk yıllarında Şah İsmail-Babür ittifakına karşı Özbeklerin Maverâünnehr'de tutunmasını sağlayan Ubeydullah Han'ın belki de rekabetin çok şiddetli bir hal almasından dolayı dinî ve ideolojik sebeplerle bu akınları tertip ettiği söylenebilir. Fakat Münşi'nin Özbeklerin mağlup olduğu 1528 Cam savaşı

---

⁹Hanlık coğrafyasında köle nüfusunu sadece Fars köleler oluşturmuyordu. Türkistan şehirlerinde Farslardan sonra en çok bulunan köleler Rus kölelerdi. Fakat Rus köleler Hive ve Buhara Hanlıklarının bizzat kendileri tarafından esir edilmemekteydi. Rusların Altınorda sahasındaki hanlıkları hâkimiyeti altına alarak Türkistan'a yaklaşması ve Rus toplumunun Türk topluluklarıyla meskûn bölgelerin yakınına yerleşmesi, neticede Rus sınır boyunda bulunan Karakalpak, Kazak vs. Türk topluluklarını yağma için cezbetmiştir. Rus köylerine yağma akınlarına bulunan bu toplulukların ele geçirdikleri Rus insan unsuru genellikle Türkistan'ın köle pazarlarında alıcısını bulmaktaydı. Çok azı savaş esiri olan Rus köleler kuşkusuz hanlık coğrafyasında en çok ilgi görenlerdi ve tarım işçiliğinin yanı sıra saray görevlileri ve ordu mensubu olarak da görev almaktaydılar. Özellikle Buhara Hanları kabiliyetli olduklarına inandıkları Rus köleleri muhafız birliği ve topçu birliklerinde görevlendirmeyi tercih etmekteydi. Mesela 17. asrın ortalarında bir Rus asker olarak Kazaklar tarafından esir alınan Buhara Hanlığı tarihinin önemli bir kaynağı olan Efremov, Buhara Emirliği'ne satılmış ve 1774'te dönemin hükümdarı Danyal Biy Atalık'a hediye edilmiştir. Buhara Emirliği'nin ilk profesyonel ordusu serbazî birliğini kuran Emir Nasrullah da birliğin ilk askerleri olarak daha ziyade Rus kölelere yönelmiştir. Diğer taraftan Rus kölelerin Türkistan'daki varlığı Rus Çarlığı'nın hanlıklarla diplomasisinde en çok gündeme getirdiği meselelerden biri olmuştur. 17. asırdan itibaren Türkistan'la diplomatik ve ticari ilişkileri geliştirmek için elçilik heyetlerini bölgeye yollayan çarlık, elçilerine Rus kölelerin serbest bırakılması için özel bir ödenek ayırmanın yanı sıra, hanları elçileri vasıtasıyla köleleri azat etmeleri için ikna etme çalışmış fakat istediği nihai sonucu Türkistan'ı işgal ettikten sonra köleliği kaldırarak almıştır. (Burton, 1998: 345-365; Ükten, 2018: 117-119; Ükten 2017: 141-150; Karakulak, 2020: 131-134; Seda Vurgun Yılmaz, 2014: 191-193; Doğan ve Aysel, 2016: 981-982).

hakkında verdiği bilgilere bakılırsa Ubeydullah Han'ın sadece kendi yurdundan Özbek sultanlarını değil, aynı zamanda Deşt-i Kıpçak, Otrar, Kalmuk, Kaşgar, Kırgız ve Kazak ellerinden dahi Türk, hatta Moğol topluluklarını ordusuna topladığını ve Han'ın sonraki seferlerinin genelinde de yağma unsurunun¹⁰ ön planda olduğunu görüyoruz (İskender Bey Münşi, 2019: C. I, 57-75). Burada asıl Özbek unsuru haricinde Maverâünnehr ve Fergana dışından Kazak, Kırgız ve Kıpçak unsurların Safevî-Özbek muharebelerine iştirak etmeleri de dikkat edilmesi gereken bir unsurdur. Bu noktada savaşların sadece bir mezhep savaşı ve savaşa katılan gayri Özbek unsurun da gazi veya şehitlik mertebesine ulaşmak için bu rekabetin içine girdiği düşüncesi mantıklı gelmemektedir. Dışarıdan akına gelen halkların çoğu esasında ganimeti düşünmektedir. Nitekim 16. asırda, Kafkasya ve Kıpçak bölgelerinde de ciddi bir buhranın yaşandığı da kaynaklara yansımıştır (Togan, 1947: C. I, 139). Ve bölgedeki Türk unsuru, Özbek-İran rekabeti boyunca Horasan akınlara ilgi göstermiş olmalıdır. Ubeydullah Han'ın Horasan akınlığında elde edilen ganimet, özellikle konargöçer Özbek kabilelerinin zenginleşmesine önemli bir katkı sağlamıştır (İvanov, 2020: 45-46).

Özbeklerde iç karışıklıkların sonra ermesinden sonra II. Abdullah Han'la başlayan yükseliş döneminde Horasan akınları kaldığı yerden devam etmiştir. Abdullah Han ve özellikle oğlu Abdilmumin Sultan'ın Horasan akınlığında, Ubeydullah Han devrindeki akınlara nazaran ateşli silahların da yardımıyla daha etkili olunmuş ve daha müspet sonuçlar elde edilmiştir. Ayrıca bu akınlara, bir yağma harekâtından öte fütihat hareketi olarak da ön plana çıkmıştır. Bu akınlarda Horasan'ın önemli şehirlerinden Herat, Meşhed, İsfereyin, Sebzar, Mezinan, Cacerim, Şağan Özbeklerin eline geçmiş ve önemli bir ganimet ele geçirilmiştir. Her ne kadar İskender Bey Münşi, Özbek askerlerinin acımasızlığından bahsetse de, Meşhed'deki yağmanın kısa bir süre sonra sona erdirildiğini ve (İslam hukukunda yeri olan) aman malı vermeleri koşuluyla ahalinin serbest bırakıldığını satırlarına taşımıştır. Aman malı vermeyen kimselerin de köle olarak Maverâünnehr'e götürüldüğü yine Safevî tarihçisi tarafından bildirilmektedir (İskender Bey Münşi, 2019: C. II/I, 47-49, 87-88). Buradan anlaşılacağı üzere Abdullah Han ve Abdilmumin Sultan'ın uzun süren seferlerinde, Maverâünnehr Özbeklerini uzun süre kalkındıracak mal ve insan unsurunun elde edildiği anlaşılmaktadır. Ele geçirilen köleler Türkistan'ın hanlıklar devrinde ilk köle pazarlarının da yavaş yavaş kurulmasını sağlamıştır. Fakat bu parlak zaferlerden sonra elden tekrar çıkacak Horasan, gelecekte Maverâünnehr Özbekleri adına neredeyse sadece yağma harekâtı işlevi görecektir. Nitekim Şibanî hanedanının sonra ermesinden sonra Safevîlere karşı güç dengesini kaybeden Maverâünnehr Özbeklerinin, Astrahanlılar hanedanı

¹⁰ Her ne kadar Safevî kaynakları yağmalarda el koyma ve Şiî kanı dökme gibi ifadeler kullansa da, bu ifadelerin dinî ve ideolojik sebeplerden ötürü abartılı bir üslupla aktarıldığına şüphe yoktur.

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harez m Bölgelerinde...

devriyle birlikte bazen düzensiz birliklerle gelişigüzel, bazen de hanlarının komutasında yağma akınlarında bulunarak ganimet elde etmeleri söz konusu olmuştur (İskender Bey Münşi, 2019: C. II/II, s. 480-482).

Maveraünnehr Özbekleri gibi Harez m Özbekleri de hemen sınırlarında bulunan Horasan'a uzun vadede ilgisiz kalmamışlardır. Muhammed Şibanî Han'ı mağlup etmesinden sonra Şah İsmail'in, Harez m'de kurduğu Şii egemenliğine karşı bir başkaldırı sonucunda kurulan Hive Hanlığı, 16. asır boyunca Maverâünnehr Özbeklerinin gölgesinde kalmıştır. Ubeydullah Han ve Abdullah Han gibi kabiliyetli ve şöhretli Buhara hanları, Safevîlere karşı alınan mağlubiyetten sonra bölünen Özbek Hanlığı'nı tekrar birleştirmek amacıyla Hive'ye akınlarda bulunarak kısa süreliğine de olsa hanlığı idareleri altına almayı başarmışlardır. Buhara saldırılarına karşı bazen Safevîlere yanaştığı olsa da Harez m Özbekleri, İlbars Han'nın torunları zamanında Horasan'ı yağmalamaya başlamışlardır. Özellikle Ubeydullah Han'ın Harez m'i tehdit eden seferlerinden önce Buhara gibi Hive Hanlığı da, Şah İsmail'in ölümünden sonra düşüş yaşayan Safevî kontrolündeki Horasan topraklarını yağmalamıştır. (Gündoğdu, 2007: 54; İvanov, 2020: 46).

Hive hanlarından Avaniş Han'ın oğullarının Horasan akınları, Harez m Özbeklerinin İran topraklarına yaptığı yağma seferleri arasında oldukça dikkat çekicidir. Han'ın (1537-1539) en büyük oğlu Din Muhammed Han, yönetmesi için kendisine tahsis edilmiş özellikle Türkmenlerce meskûn olan (Nesay ve Abiverd merkezli) Horasan'ı yönetirken, Horasan'ın Safevîlerde kalan kısmına yağma akınları tertip etmekten geri kalmamıştır. Bu haliyle Buhara merkezli kendi bölgesini yöneten ve Horasan'ı yağmalayan I. Ubeydullah Han'a benzer bir yönü bulunan Din Muhammed, diğer taraftan Horasan'ın en önemli merkezlerinden Merv'i, rakip Maverâünnehr Özbeklerinden koparıldıktan sonra han unvanını kullanmaya başlamış ve muhtemelen müstakil bir idare ortaya çıkarmıştır (Gündoğdu, 2007: 68-70; Ebulgazi Bahadır Han, 2010: 228, 249-250-252). Bu misal Maverâünnehr'de olduğu gibi Harez m'de de Özbek hanlarının ü lü ş sistemiyle kendilerine tahsis edilmiş bölgelerde yarı bağımsız bir hayat yaşadıklarını göstermenin yanı sıra, Horasan akınları vasıtasıyla bölgesel yönetimlerin merkeze karşı finansal yönden denge sağlamaya çalıştıklarının göstergesidir. Nitekim Buhara Özbeklerinde de uluğ hanlığından önce Ubeydullah Han'ın Buhara merkezli, ya da Astrahanlılar devrinde siyasî otoritenin kaybolarak kabile reislerinin güçlendiği bir devirde ünlü atalık Yalantuş Bey'in, Horasan ve Babürlü topraklarına yaptığı akınlarla (İvanov, 2020: 56) yarı bağımsız hâkimiyetler kurmaları, yağma amaçlı seferlerin iktisadî bir araç olarak kullanıldığına güzel bir örnektir. Mesela Yalantuş Biy elde ettiği gelirlerle askerlerine maaş ödemekte ve Semerkand'da muhteşem medreseler inşa ettirmekteydi (Barthold, 1963: 271). Hive Hanlığı'nın Horasan hâkimi Din Muhammed Han ayrıca, Hive hâkimiyet sahasındaki itaat altına alınmış

Horasan'ın sakinleri Türkmenleri de doğru bir politikayla yönetimine ortak etmiş (Gündoğdu, 70; Ebulgazi Bahadır Han, 2010: 252-253), muhtemelen yağma seferlerine onları da alarak, ganimetten pay almalarını sağladığı gibi, vergi yükümlülüğü bulunan bu halkı iktisadî yönden rahatlatarak kendi yönetimine ısındırmayı hedeflemiştir. Nitekim Avaniş Han'ın bir diğer oğlu Ali Sultan'ın Horasan'ı yağma seferleri hakkında Şecere-i Türk'ten edindiğimiz ayrıntılar, bu görüşümüzü desteklemektedir. Ebulgazi Bahadır Han'ın eserinde vermiş olduğu bilgiye göre Nesay, Abyurt, Ürgenç, Hazaresp ve Kat civarına hâkim olan Ali Sultan da mevsimsel olarak Horasan'ı (Pil Köprüğü, Terşiz, Terbet, Cam, Hankurt, Carcu, Esterabad vs.) yağma etmekte idi. Bu akınlar sayesinde ordusunun sayısı 40.000'i bulan Ali Sultan, sefere katılan askerlerin adlarını da ordu defterine kaydetmekte ve onlara her yıl ulufe vermekte idi. Ulufeyi ödemek için Türkmenlerden alınan verginin kullanıldığını aktaran Ebulgazi Bahadır Han, eğer vergi yetişmezse, Ali Sultan'ın kalan açığı Horasan seferlerinden elde ettiği malların beşte birini askerlere bağışlamakla ödediği bilgisini vermektedir. (Ebulgazi Bahadır Han, 2010: 255-256). Ebulgazi Bahadır Han'ın vermiş olduğu bu bilgiler, Hiveli yöneticilerin kabile neferlerini orduya kazandırma ve onların maaşlarını düzenli bir şekilde ödeyebilmeleri için de yağma seferlerine müracaat ettiklerinin göstergesidir. Aynı uygulama aşağıda ayrıntısıyla değinileceği üzere Buhara emiri Şah Murad tarafından da denenmiştir.

17. 18. asırda Hivelilerin Horasan'a tertip ettikleri yağma akınlarında Ebulgazi Bahadır Han ve oğlu Anuşa'nın faaliyetleri önem arz etmektedir. Özellikle Anuşa Han'ın 1665'te Şîilerin kutsal şehri Meşhed'i ele geçirmesi ve Horasan bölgesine hâkim olması, Hive adına ciddi bir kazanç olmuştur. (Gündoğdu, 2007: 118). 18. asırda devam eden Horasan akınları içerisinde ise Şirgazi Han'ın yağma akınları özel bir yer tutmaktadır. Bu akınların nedeni Hive kaynaklarında Meşhed valisi Rüstem Ali Han Şumlu'nun Meşhed'deki Sünnî ahaliye zulmetmesi olarak gösterilir. Yine Türkmenlerden önemli bir askerî yardım alınan seferlerde Meşhed önce 1715, daha sonra Safevîlerin tekrar hâkimiyet kurmasından sonra 1717'de ikinci defa ele geçirilmiştir. Nişabur'un da yağmaya uğradığı seferlerin Hive'ye getirisi ise büyük olmuştur. Şîi ahali ağır bir fidye ödeyerek esir olmaktan kurtulabilmiş, askerler ise önemli miktarda ganimet elde edebilmişlerdir. Özellikle Firdevsü'l-İkbal'den anlaşıldığı kadarıyla sadece 1717 seferinde Şîi ahalden beş binden fazla köle Türkistan'a götürülmüştür. 1719-1720 ve 1735 yıllarında da tekrarlanan yağma seferlerinde Hiveliler Türkmenlerin de desteğiyle yine pek çok ganimet ve esiri berberinde Türkistan'a götürmüştür. (Şir Muhammed Mirab Munis, Muhammed Rıza Mirab Agehî, 1999: 56-57; Gündoğdu, 2007: 129-130; Alpargu-Çelik, 2009: 517, dipnot 20).

18. asrın başlarında İran'da Safevî hanedanının gücünü giderek yitirmesi Harezmi Özbeklerinin Horasan'da rahat faaliyet göstermelerinin elbette ki başlıca sebebi olarak görünmektedir. Fakat İran'da Safevîleri çökerten Afgan istilasına

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harezmi Bölgelelerinde...

son vererek yeni bir güç olarak ortaya çıkan Nadir Şah, Hivelilere, tertip ettikleri Horasan yağmalarının bedelini ağır bir şekilde ödetmiş ve hanlığı sükûta uğratmıştır. Başlangıçta Hive hanı İlbars'tan yağma akınlarında esir edilen Fars ahalinin teslimini isteyen Nadir Şah, talibinin sert bir şekilde reddedilmesi üzerine başlattığı harekâta Hive hanını da idam ederek Harezmi'e hâkim olmuştur. Harezmi'in Afşar hâkimiyetine girmesinden hemen sonra şah binlerce İranlı köleyi de azat etmiştir. (Alpargu-Çelik, 2009: 517-522; Boukhary, 1876: 47-49; Gündoğdu, 2007: 137-39).

Esasında Nadir Şah'ın Türkistan üzerine düşünceleri sadece Hive'yi değil, Harezmi Özbekleri gibi Horasan'ı yağmalayan Buhara Hanlığı'nı da kapsamaktaydı. Zira Buhara da o dönemde her ne kadar kendi iç meseleleri yüzünden zayıf görünse de, Horasan yağmalarından geri kalır değillerdi.¹¹ Başlangıçta Nadir Şah'ın oğlu Rızakulu'nun Türkistan'ı keşif seferi esnasında 1737'de Afşarlarla karşı karşıya gelen Buhara hanı Ebulfeyz, bu savaşta rakibine üstünlük kuramamıştı. Nadir Şah'ın gücünün farkında olan han, ona karşı ılımlı bir siyasetin olası bir istila tehlikesini önleyeceğini düşünerek Afşarlarla uzlaşmayı başarmıştı. Fakat devlette siyasî erki elinde bulunduran ilk şahıs olmasına rağmen, hanın, tesis ettiği barışı baskın Özbek kabilelerinin savaş isteğiyle koruyamaması burada dikkat çeken bir husus olarak görünmektedir. Yaklaşık 100000 kişilik bir ordu toplayabilen Özbek kabileleri atalık Hâkim Biy'in muhalefetine rağmen hanı ikna ederek, hanlığı ikinci bir savaşa sürüklemiştir (Mervi, 1374: C. II: 788-793). Kaynaklar her ne kadar Özbek kabilelerinin, ilk savaşta hayatını kaybeden kabile büyüklerinin intikamının alınması için hanı zorladığını yazsalar da, esas nedenin kabilelerin savaş ve ganimet isteği olduğuna şüphe yoktur. Zira Buhara Hanlığı'nın kendi içerisindeki karmaşada nüfuzunu korumak için sık sık karşı karşıya gelen kabileler için, onları bir araya getirecek ve kenetleyecek bir dış baskı, özellikle de bu baskının İran'dan gelmesi bulunmaz bir nimettir. Böylece içte yaşanan az karlı çıkar çatışmalarına nazaran, bütünleşmenin sağlanmasıyla daha geniş bir alanda daha geniş gelirler elde edilebilmesi kabileleri rahatlatacaktır. Hanlık tarihi boyunca hanlar, Özbek kabilelerini bir savaşta birleştirmek için büyük uğraşlar verirken Şii ideolojiye karşı ordunun birden bire kenetlenmesi bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Neticede 1740 yılında bahsi geçen Çarbekr civarında gerçekleşen savaşta Nadir Şah'a kaybeden Buhara Hanlığı, onun idaresine girmekten kurtulamamıştır.

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi Maverâünnehr Özbeklerini oluşturan kabilelerin baskınlığına dair farklı kayıtlardan elde ettiğimiz başka bilgiler de, Özbek hanlarının onlara karşı nasıl bir tavır sergilemek veya siyaset geliştirmek

---

¹¹Mesela Sübhankulu Han, Hive tehlikesini savuşturur savuşturmaz, Harezmi seferleri tertip etmekten geri kalmamıştı (Muhammed Yusuf Münşî, 1956: 148; Hoca Semender Tirmizî, 1971: 126)

zorunda kaldıklarına dair ipucu sağlamaktadır. Bu noktada Osmanlı arşivlerinde karşımıza çıkan bir bilgi, Nadir Şah'ın vefatından sonra Buhara'da iktidarı ele geçiren Mangıtların üçüncü hükümdarı Şah Murad'ın, Özbek kabilelerini dizginlemede yaşadığı sorunu göstermesinin yanı sıra, buna karşı nasıl bir çare bulduğunun da ipucunu vermektedir:

(Sultan'a hitaben) “Herhalde duymuşsunuzdur ki dört tarafımız ehl-i küfür Özbekiye taifesi ile çevrilidir. Kendileri ile kafamız uyuşmayıp üçü dördü muhalefet eder. Onların fitnelerini söndürmek meşgalesi cihat ile uğraşmamıza vakit bırakmadı. Bunu da bilgilerinize arz ediyorum. Adı geçen taifede (Özbeklerde) nizam ve birlik olmadığından düşman ile savaşmak ve eşyalarını yağmalamak için emrimize itaat ederler. Fakat kimseye müdahale etmeyin desem, kimsenin malını almayın veya almışsanız geri verin desem kabul etmezler”... (Saray, 1994: 24).

Yukarıdaki ifadeler değerlendirildiğinde, Özbek kabilelerinin yeni hanedanın döneminde de merkeze karşı belirli koşullarda hizmet ettiklerini göstermektedir. Bu koşul da kendilerine gelir getirecek türde, yani yağma odaklı seferlere çıkılmasıdır. Kısacası bu ifadeler, Şibaniler ve Astrahanlılar döneminden kalma kabilelerle yaşanan sorunların Mangıtlar dönemine aynen intikal ettiğini göstermektedir. Dahası bu dönemde yönetimi ele alan Mangıt hanedanının Cingizli olmaması kabilelerin iktidara bağımlı daha da azaltan bir unsur olarak görünmektedir ki, buna karşı hanedanın kurucusu Muhammed Rahim Biy, orduyu oluşturan kabile unsurunu, itaati sağlamak adına artık yalnızca Mangıt kabilesi askerlerinden oluşturmaya özen göstermiştir. (Holzwarth 2015: 296; Ükten 2018: 73). Fakat Şah Murad, yeni bir uygulamayı hayata geçirerek diğer Özbek kabilelerini de orduya kazandırmayı hedeflemiştir.

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Zendlerin İran'da iktidarı tekrar ele geçirmeleri, adı geçen coğrafya adına istikrarsızlığı kuşkusuz arttırmıştır. Kaçar hanedanının iktidara geliş sürecindeki karmaşada Buhara'da iktidarda bulunan Şah Murad (1785-1800), süreci iyi değerlendirerek öncülü Buhara hükümdarları gibi iç meseleleri Horasan'a yağma akınlarında bulunarak kapatmayı hedeflemiştir. Bu noktada Şah'ın özellikle Meşhed şehri üzerine yaptığı akınlar dikkat çekicidir. Şah Murad, Horasan'ın farklı şehirlerinden elde edilen ganimeti sefere katılan askerleri arasında eşit bir şekilde dağıtmaya özen göstermiştir. Holzwarth'un konu üzerinde yaptığı araştırmalara göre, muhalif Özbek kabileleri bu seferlere dinî cazibeyle davet edilmekte, belirli aralıklara yapılan seferlerde ganimetten pay alarak orduya ısındırılmaktaydı. Devam eden süreçte ise orduya kazandırılan Özbek kabile neferleri, İslamî bir unvan olan gazi ıstılahıyla ordu defterlerine kaydedilerek maaşlı askerlere dönüşmekteydi. (Holzworth, 2018: 311-314). Burada sergüzeşt Özbek kabile askerlerinin zamanla gazi unvanını

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harez m Bölgelerinde...

almaları dikkate değer bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır. Neticede dinî cazibeyle desteklenen yağma amaçlı seferler sayesinde Mangıtların ilk iki hükümdarı Rahim Biy ve Dayal Biy zamanındaki küçük çaplı ordu, Şah Murad zamanında sayıca genişlemeye başlamıştır. Çingizli soyundan gelmemeleri neticesinde Buhara'nın doğal sınırlarındaki kabileleri itaat altına alma uğraşındaki Mangıt emirleri, bir yandan seyid soylarına vurgu yaparken, bu örnekte de olduğu üzere sınırında bulunan Şî İrân'ın varlığını kullanmaktan geri kalmamışlardır.

Hive Hanlığı'nın Buhara Hanlığı'na Karşı Gerçekleştirdiği Yağma Akınları

İdeolojik rekabetin de tetiklemesiyle Türkistan Hanlıklarının Horasan'a akınları, Yeni Çağ'da artan yağma geleneğinin dikkate değer bir tarafı olsa da, aynı dönem içerisinde hanlıkların birbirlerine karşı gerçekleştirdikleri yağma teşebbüsleri de ilgi çekicidir. Hive Hanlığı'nın kurulmasıyla başlayan rekabette I. Ubeydullah Han, II. Abdullah Han gibi Buhara hanları döneminde Buhara'nın Hive'ye karşı üstünlüğü olsa da 17. asırda yaşanan rekabette, daha ziyade Hive'nin yağmaya dönük seferleri daha baskındır. Aynı millet ve inanca, hatta mezhebe mensup olan iki devleti karşı karşıya getiren mesele ise haliyle ne dinî ne de ideolojiktir. 16. asırda Buhara hanları Ubeydullah Han ve Abdullah Han'ın¹² Özbekleri birleştirmeye dönük Harez m seferlerini hariç tutmamız gerekirse, 17. asırdaki Ebulgazi Bahadır Han ve oğlu Anuşa Han'ın Maverâünnehr seferleri temelinde yağmaya dönüktür. Bu hususta Togan'ın görüşleri dikkate değerdir:

“Harez m Özbekleri 17. asırda (Arab Muhammed Han, Ebulgazi Bahadır Han, İsfendiyar Han ve Anuşa Han) eşkıyavari bir hayat sürmüştür. Yaptıkları iş İrân ve Buhara akınlardan ibaretti. Haremz'e yerleşen Özbeklerde Özboy kurulduktan sonra Harez m'e göçüp gelen Türkmenler arasında daha o zaman toprak kavgası başlamıştı. Gençliğini İrân'da geçiren istidatlı Ebulgazi ve Anuşa, Türk tarihine mühim eserler bıraksa da ikisi de kervan basar, Buhara hanının herhangi bir tarafta seferde bulunmasından istifade ederek, Buhara topraklarını istila ederlerdi. Bunlar şehirli Buharalıları kadın gibi görürler askerlik hususunda kati olarak onlara ehemmiyet vermezlerdi” (Togan, 1947: 155).

Bizim yukarıda bahsettiğimiz siyasî ve iktisadî meseleler ve Togan'ın da dikkat çektiği üzere, Harez m'de toprak çekişmelerinin de etkili olduğu karmaşada, Hive hanlarının iç karışıklıkları önlemek adına İrân'ın dışında Buhara'yı da yağmalamaları söz konusu olmuştur. Burada asıl dikkat çeken husus

---

¹² Abdullah Han'ın Harez m seferi, Harez m coğrafyasında kervanlarının yağmalanması olarak görünmektedir.

ise, İran'a akımlar düzenlendiğinde dinî ve ideolojik sebepler sunulurken, Maverâünnehr'e yağma seferlerinde hanların kültürel farklıları bahane göstermeleridir. Nitekim Buhara Hanlığı'nı siyasî ve kültürel manada etkileyen Tacik unsurun da varlığı, Harezmi Özbeklerini şehirleşmiş olarak gördükleri Buharalılarını aşağılama hususunda etkilemiş olmalıdır. Aynı şekilde Fergana Özbekleri ve Kırgızlar arasındaki kültürel farklılıkların da iki toplum arasında süregelen rekabet ve çatışmanın sebebi olduğunu burada hatırlatmak gerekir.

17. asrın ortalarında başlayan Ebulgazi Bahadır Han ve oğlu Anuşa Han'ın Buhara seferleri incelendiğinde bu seferlerin Buhara Hanlığı'nı siyasî ve iktisadî olarak ağır bir şekilde etkilediği söylenebilir. Şecere-i Türk'ten aldığımız bilgilere göre Buhara Hanlığı'nın Belh hâkimi Sübhankulu Han'ın, kardeşi Abdulaziz Han'a karşı isyanında yardım istemesi ve Abdullah Han'ın Harezmi seferi sırasında döktüğü kanın intikamını almak için harekete geçen Ebulgazi Bahadır Han, 1653 yılında başladığı Maverâünnehr seferlerinde Buhara çevresi, Karakul, Çarcu, Verdanze şehirlerini kapsayan alanda faaliyet göstermiş, eserinde verilen ayrıntılara göre Maverâünnehr halkı da dâhil pek çok ganimet ve esirle Ürgenç'e dönmüştür. (Ebulgazi Bahadır Han, 2010: 331-334). Tezkire-i Mukim Hani'nin yazarı Muhammed Yusuf Münşi'nin ifadesine göre Buhara Hanlığı topraklarına toplamda 18 yağma akını düzenleyen (Muhammed Yusuf Münşi, 1956: 103) Han'ın, 1661 yılında Buhara'ya yapmış olduğu son seferin kendi eserindeki ayrıntıları ise dikkat çekicidir. Buhara hanı Abdulaziz'in Semerkand'da olduğu bir süreçte cereyan eden seferde Ebulgazi Bahadır Han, kale önüne kadar gelmesine rağmen Buhara'yı teslim almamıştır. Han'ın, imkânı varken kaleyi almamasının sebebi ise, Abdulaziz Han'ın Buhara'da olamamasına ve az bir asker ve kadının bulunduğu kaleyi almanın kendisini küçük düşüreceğine bağlanmaktadır. Neticede Han, yine bol ganimet ve esirle yurduna dönmüştür (Ebulgazi Bahadır Han, 2010: 335). Esasında Ebulgazi'nin şartlar uygunken Buhara'yı teslim almaması farklı yorumlanabilir. Her şeyden önce Han, fütuhat duygusuyla hareket edip Buhara Hanlığı'nı kendisine bağlamanın kolay olmadığını bilmektedir. Buhara şehri teslim alınsa dahi Maverâünnehr'de kalıcı olmanın zorluğu ortadadır. Bu durumda Han'ın ağır bir yükün altına girmek yerine Maverâünnehr'in nimetlerinden yağma akımlarıyla yararlanması onun adına mantıklı görünmektedir. Eserin aynı yerinde yazarın¹³ "Yaşım altmışa dayandı, şimdiden sonra Müslüman'a dokunmanın anlamı yoktur. Bu sebeple kavga meydana gelip savaştıkça Tanrı daima galip etti. Artık kalan ömrümü Tanrı'ya ibadetle, Kızılbaş ve Kalmuklarla gazaya sarf edeceğim diyerek padişahlığı oğluna terk ile tövbe etti ve Maverâünnehr'e elçi gönderip Abdulaziz Han'la barıştı" (Ebulgazi Bahadır Han, 2010: 335) ifadeleri de aslında Hivelilerin Buhara'ya karşı yaptıkları yağma amaçlı seferlerinin inanç ve kültürlerine aykırı

¹³ Şecere-i Türk, Ebulgazi Bahadır Han'ın hastalanmasından ötürü oğulları tarafından tamamlanmıştır. Bu kısım da eserin sonraki yazarına aittir.

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harezmi Bölgelerinde...

olduğunu kabul ettiklerini göstermektedir. Bu durumda hanlıkların birbirlerini yağma teşebbüslerini de Türkmenlerin aynı asırlarda köle elde etmek için yaptığı baskınlardaki mecburiyeti ile aynı görmek yerinde olacaktır.

Ebulgazi Bahadır Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Anuşa Han zamanında da Hive Hanlığı'nın Buhara topraklarına yağma amaçlı seferleri hız kaybetmeden devam etmiştir. Başlangıçta babasının sağladığı barışa riayet eden Anuşa Han, bir süre sonra Buhara hanı Abdulaziz'in Hive topraklarına kastetmesi ve Buhara'nın Belh hâkimi şehzadesi Sübhankulu Han'ın babası Abdulaziz'e karşı kendisini Maverâünnehr seferine teşvik etmesi üzerine 1663'te harekete geçerek, ilk seferinde Maverâünnehr Özbeklerinin merkezi Buhara'yı ve Semerkand'ı dahi bir süreliğine ele geçirmiştir. Abdulaziz'in Hivelileri topraklarından defetmesinden sonra, bu kez 1685 yılında Maverâünnehr'e harekete geçen Anuşa Han, yine hanlığın önemli merkezlerini yağmalamıştır. Hive saldırısı karşısında çaresiz kalan dönemin Buhara hanı Sübhankulu, Badahşan hâkimi emiri Mahmud Biy Atalık'ın desteği sayesinde Anuşa'yı ülkesinden kovabilmiştir. Anuşa Han'ın ölümünden sonra Hive tahtına geçen İrnak Han da Maverâünnehr yağmalarına devam etmiştir. Sübhankulu'nun Horasan yağmasında olması fırsat bilen İrnak, Buhara önlerine kadar gelerek yapma harekâtında bulunmuş, Buhara adına bu tehlike de yine Badahşan hâkimi Mahmud Biy Atalık tarafından sonlandırılmıştır (Muhammed Yusuf Münşi, 1956: 124-125, 145-152; Hoca Semender Tirmizî, 1971: 89-94, 98-111, 126-148).

Hive ve Buhara hanlıklarının birbirlerine karşı gerçekleştirdikleri akınlarda hanları sefere teşvik eden en önemli unsurlardan birinin de her iki hanlığın şehzade ve emirlerinin menfaatleri doğrultusunda rakip hanlığı sefer için kışkırtmaları veya ülke yağma altında iken, kendi hanlarının yanlarında olmak yerine karmaşayı fırsata çevirerek isyan çıkarmalarıdır. Nitekim Sübhankulu'nun ağabeyini tahttan indirmek için Anuşa'yı teşviki veya han olmasından sonra Sübhankulu'nun, Anuşa Maverâünnehr'de faaliyet gösterirken kendi kabile liderlerinin muhalefeti yüzünden çaresiz kalarak Mahmud Biy'e (çeşitli tavizler vererek) sığınması, hanlıkların feodal çekişmeler yüzünden kendi sınırlarını koruyamadıklarını göstergesi açısından da önemlidir.

Hive ve Buhara arasındaki yağma amaçlı seferlerin aralıklarla 18. ve 19. asırlarda da devam ettiğini görmekteyiz. Özellikle 19. asırda Buhara hükümdarı Emir Haydar döneminde Hive'nin, Hokand Hanlığı'nı da yanına alarak gerçekleştirdiği akınlara, Maverâünnehr Özbeklerini ciddi bir şekilde yıpratmıştır (Mirza Şems Buharayî, 1998: 73-77). Emir Haydar'ın oğlu Nasrullah'ın intikam amaçlı seferlerinin de Harezmi Özbeklerine ciddi bir zarar verdiği ortadadır (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 204-208). Kaynaklarda çoğunlukla detay verilmese de asırlar süren yağma teşebbüslerinde her iki hanlığında birbirlerini yıpratıldığı,

yağmayı yapan tarafın ise elde ettiği ganimetle malî rahatlama yaşadığı bir gerçektir.

Yağma Kavramının Dönüşümü: Kervanlardan ve Elçilik Heyetlerinden Temin Edilen “Hediyeler”

Türkistan’da yağma faaliyetlerinin, sadece hanların oluşturdukları birliklerle komşu İran’a veya birbirlerine akınlar yapmalarından ibaret olmadığı açıktır. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Togan’ın özellikle vurguladığı coğrafi keşiflerle başlayan süreç veya Barthold’un vurguladığı Özbeklerdeki adem-i merkezîyetçi anlayış, Türkistan’ın ticaret hacmini azaltmıştır. Çok merkezli siyasî kültür yüzünden kervanların ticaret yollarında duraklamak zorunda olması, İngiliz ve özellikle de Rusların oluşturmaya çalıştığı Türkistan’ı kapsayan kuzey-güney yönlü yeni ticaret rotasını olumsuz yönde etkilemiştir. Türkistan’dan geçen kervanlar belirli merkezlerde durdukça hediye adıyla mallarının bir kısmını bırakmak zorunda kalmışlardır. Nitekim Osmanlı denizcisi Seydi Ali Reis’ten, İngiliz seyyah Jenkinson’a veya 16. ve 19. asırlar boyunca hanlıkları ziyaret etmiş Rus elçi veya tacirlerin seyahat notlarına bakıldığında, Hiveli ve Buharalı yöneticilerin, yönetmiş oldukları merkezlerde elçilik heyeti veya kervanlardan hediye talepleri veya geçen kervanlardan gümrük vergisi talepleri alışlagelmiş bir olgudur. Hatta Hiveli han veya sultanlar gümrük vergisi almakla uğraşmak yerine bir bahane ile veya bahanesiz kervanları yağmalamaktan da kendilerini alamamıştır (Togan, 1947: 185).

Netice itibarıyla ticaretin gelişiminde merkezîyetçilik ve kervan yollarının güvenliği önemli bir husus iken, feodalleşen Türkistan’da hanlar veya sultanlar ticarî istikrarın sağlanmasına ehemmiyet vermek yerine kervanlardan veya elçilik heyetinden elde edecekleri kısa vadeli emtialarla ilgilenmekteydi. Osmanlı ülkesine Türkistan yoluyla ulaşmak isteyen Seydi Ali Reis, Buhara topraklarına girdiğinde elindeki tüfekleri ve çeşitli ürünleri hediye olarak hanlara neredeyse zorla bırakmak zorunda kalmıştı (Seydi Ali Reis: 89-95: Togan, 1947: 186). II. Abdullah Han’ın Harezmi seferinin temel sebebi, kendi ülkesine gelen Osmanlı elçisi Piyale Paşa’nın ve Maveraünnehr hacı ve kervan kfilesinin soyulması meselesidir. (Gündoğdu, 2007: 84-85; Togan, 1947: 186) 17. asrın ilk çeyreğinde Türkistan Hanlıkları ile ilişkileri geliştirmek isteyen Rus Çarlığı’nın Buhara Hanlığı’na gönderdiği Hohlov (1820), beraberindeki malları Rusya’ya geri dönüş yolunda Hive topraklarından geçerken Hiveli yöneticilere bırakmak zorunda kalmıştır. Abeş ve İlbars Hanların babaları Arab Muhammed Han’a karşı isyanları sırasında vuku bulan bu hadise için Hohlov, her iki han tarafından Hive’den güvenli geçiş için kendisine söz verildiği fakat buna rağmen Hive topraklarına girdiğinde kfilesinden zorla vergi alındığı ifadelerini kullanmıştır.

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harez m Bölgelerinde...

(Sbornik Knyazya Hilkova, 1879: 406-420; Ükten, 2017: 145)¹⁴. Ebulgazi Bahadır Han, 1646 senesinde bizzat kendisi Rus kervanlarını yağmalayıp önemli bir ganimet elde etmiştir (Togan, 1947: 185). Hohlov'dan yaklaşık elli yıl sonra Buhara'ya gelen Rus elçiler Pazuhin Kardeşler de yine Hive topraklarında ve Buhara Hanlığı içerisinde mallarının önemli bir kısmını hediye olarak bırakmak zorunda kalmışlardır. (Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinım, 1894: 71; Ükten, 2017: 147; Türker, 2020: 104). Bu örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla hanlık yöneticileri ticari faaliyetlerin gelişimini veya devlet menfaatlerini pek dikkate almamışlardır.

Sonuç

Özbeklerin Türkistan coğrafyasına yerleştiği 16. asır başları, küresel gelişmeler ve siyasî kültürdeki değişimlerden ötürü düşüş dönemi olarak kabul edilmektedir. Türkistan ticaret yollarının eskiye nazaran azalan önemi, bu yollarda asayişin sağlanamaması ve gümrük vergilerinin artması gibi sebepler bölge için önemli bir gelir kaynağı olan ticaretten elde edilen kârı azaltmıştır. Diğer taraftan Özbeklerdeki adem-i merkezîyetçi anlayış ve kabile asabiyetinin güçlü olması, Türkistan yöneticilerini hazinelerini doldurmak için yeni arayışlara itmiştir. Türk tarihide zorunlu sebeplere dayanan yağma kültürü, 16. asırdan itibaren artık sadece bir merkeze bağlı olmayan Türk boy ve kabilelerinin başvurduğu bir yöntem değil, bizzat hükümdarlar tarafından desteklenen bir malî kalkınma aracına dönüşmüştür. Türkistan Hanlıklarının yağma seferleri ekseriyetle saldırmak için bahanelerinin bulundu Horasan üzerine olmuştur. Zira bölgedeki Şîî nüfusun mallarının yağmalanması veya köle edilmeleri düşüncelerine uygundur. Diğer taraftan aynı milletin ve ideolojinin parçaları hanlıklar farklı kültürel meseleleri bahane ederek, inanç ve adetlerine uygun olmadıklarını zaman zaman kaynaklarda itiraf etseler de birbirlerine karşı yağma akınlarında bulunmak durumunda kalmışlardır. Bu durum elbette ki haklı gerekçelere de dayanmaktadır. Zira siyasî istikrarı bir türlü sağlayamayan ve sağlaması mümkün görünmeyen hanlar, halk ve yönetim nezdinde meşruiyetini kaybetmemek ve devletlerinin bir nevi yıkılmasını görmemek adına yağma akınlarına mecbur kalmıştır. Askerî birliklere maaş sağlama, hazineye nakdî ve aynî girdi sağlama ve köle ticaretiyle geçinen halk ve kabileleri bu ticarete teşvik ederek onları merkeze ısındırma, yağma akınlarında Türkistan hükümdarlarının elde ettiği kazanımlar olmuştur. Harez m, Maverâünnehr ve Horasan üçgeninde cereyan eden ve onlarca yıl devam eden yağma akınlarının bu bölgelerde önemli oranda can ve mal kaybına sebep olduğu şüphesizdir. Fakat hanlıkların da kendi geleceklerini garanti altına almaları için bu akınlar gerekli olmuştur. Neticede günümüzden bir iki asır öncesine kadar bütün dünyada var olan, hatta gelişmiş toplumlarda dahi milli ve kültürel bahanelerle ortaya çıkan yağma kültürünü,

¹⁴ Ayrıca bkz. Türker, 2020: 104.

sadece Türkistan'a özgü bir gelenek olarak kabul etmekten ziyade bu devirde zorunlu bir gelenek olarak görmek doğru bir yaklaşım olacaktır.

Kaynakça

- Abduraimov, M. A. (1966). *Oçerki agrarnih otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI pervoy polovine XIX veka*. Cilt I, II. İzdatelstvo "Fan" UzSSR.
- Alpargu, M. ve Çelik, M. B., (2009). Nadir Şah'ın Batı Türkistan seferi ve sonuçları. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. Cilt 29. 511-530.
- Alpargu, M.. (2002). Türkistan Hanlıkları. *Türkler*. Cilt XVIII. Yeni Türkiye Yayınları.
- Barthold, V. V. (1963). Uzbetskie Hanstva. *Akademik Barthold Soçinenia*, Cilt II/I. İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı. 268-292
- Barthold, V. V. (2019). *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*. (Çev. Ragıp Hulusi Özdem). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Burnes, A. (1834). *Travels into Bokhara; being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia*, Cilt II.
- Burton, A. (1998). Russian slaves in seventeenth-century Bukhara. İçinde Tourai Atabaki and John O' Kane (Eds.), *Post Soviet Central Asia*. (ss. 345-365).
- Dickson, M. B. (1960). Uzbek dynastic theory in the sixteenth century. *Trudy XXV-oga Mejdunarodnogo Kongressa Vostokavedov* 3.
- Doğan, O. ve Erdoğan, A. (2016). XIX. yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk topluluklarında kölelik ve köle ticareti, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15 (3). 971-986. <https://doi.org/10.21547/jss.256705>
- Doğan, O. ve Erdoğan, A. (2017). *Batı Türkistan Hanlıkları (kuruluştan yıkılışa)*. Berikan Yayınevi.
- Ebulgazi Bahadır Han. (2010). *Türk şeceresi Türk'ün soy ağacı*. (Çev. Doktor Rıza Nur). İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Cihan, C. (2010). *XIX. yüzyıl seyyahlarına göre Hazar ötesi Türkmenleri (sosyal, iktisadi ve kültürel durum)*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harez m Bölgelerinde...

- Golden, P. (2015). *Dünya tarihinde Orta Asya*. (Çev. Yahya Kemal Taştan). Ötüken Neşriyat.
- Gömeç, S. Y. (2018). *Türk kültürünün ana hatları*. Berikan Yayınevi.
- Gumilev, L. N. (2003). *Eski Türkler*. (Çev. Ahsen Batur). Selenge Yayınları.
- Gündoğdu, A. (2007). *Hive Hanlığı tarihi (Yadigar Şibanîleri Devri: 1512-1740)*. Tutibay Yayınları.
- Gündoğdu, A. (2015). Türklerde devlet. İçinde İhsan Çapcıoğlu ve Hayati Beşirli (Eds.), *Türk Kültürü El Kitabı* (ss. 303-325). Grafiker Yayınları.
- Hoca Semender Tirmizî. (1971). *Dasturu'l-mülûk (nazidanie gosudaryami)*. (Faksimile Stareyşey Rukopisi Perevod s Persidskogo, Predislovne, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy). İzdatel'stvo Nauka.
- Holzwarth, W. Bukharan armies and Uzbek military power, 1670–1870: coping with the legacy of a nomadic conquest, İçinde Kurt Franz ve Wolfgang Holzwarth (eds.), *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period* (ss. 273-354).
- İskender Bey Münşi-yi Türkmen. (2019). *Tarih-i alem ara-yı Abbasi*. (Çev. Ali Genceli). Cilt II/1. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İvanov, P. P. (2020). *Orta Asya tarihi üzerine denemeler*. (Çev. Sümeyra Ünal). Selenge Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2011). *Türk milli kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve dış dünya*. (Çev. Ömer Suveren). Doğu Kütüphanesi.
- Karakulak, M. (2020). *Türkistan'da efendiler ve köleler*. Kronik Yayınları.
- Kılıç, N. (1999). *Siyasî kültürde değişim: Şeybani Han ve Özbek siyasal oluşumu (1500-1510)*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Macit, A. (2016). *Şeybânî Özbek Hanlığı siyasî, idârî, askerî ve iktisadî yapı*. İlem Kitaplığı, Nobel Yayınları.
- Mir Abdoul Kerim Boukhary. (1876). *Histoire de L'Asie centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*. (Fransızcaya Çev. Charles Schefer).

- Mir Muhammed Emini Buharî. (1957). *Ubeydulla-name*. (Perevod s Tadjikskogo s Primeçaniyami Çlena-Korrespondenta Akademii Nauk UzSSR Professora A. A. Semenova). İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR.
- Mirza Şems Buharayı. (1998). *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (der şerh-i hükümrân-ı Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)*. (ed. Muhammed Ekber Aşık). Miras-ı Mektub.
- Muhammed Yusuf Münşî. (1956). *Mukim-Hanskaya istoriya*, (Perevod s Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazateli Professora A. A. Semenova). İzdatelstvo Akademi Nauk UzSSR.
- Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinım, poslannım v Buharu, Belh i Yurgenç 1669 (1894). (Red.: A. N. Truvorova), *Ruskaya İstoriçeskaya Biblioteka*, 15 (ss. 1-91). Arheografiçeskoy Kommissii.
- Rene, G. (1999). *Bozkır imparatorluğu: Attila Cengiz Han Timur*. (Çev. Reşat Uzmen). Ötüken Neşriyat.
- Roux, J. P. (2014). *Orta Asya tarih ve uygarlık*. (Çev. Lale Arslan Özcan). Kabalcı Yayıncılık.
- Saray, M. (1994). *Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki siyasî münasebetler (1775–1875)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sbornik Knyazyia Hilko*. (1879).
- Schuyler, E. (2007). *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca seyahat notları*. (Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin). Paradigma Yayınları.
- Seydi Ali Reis. *Mir'at-ül memalik (ülkelerin aynası)*. (haz. Necdet Akyıldız). Tercuman 1001 Temel Eser.
- Şir Muhammed Mirab Munis, Muhammed Rıza Mirab Agehî. (1999). *Firdaws al-iqbal: history of Khoresm*. (translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel). Brill.
- Taşagül, A. (2016). *Ergenekon'dan kağanlığa Türk model devleti Gök Türkler*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Taşagül, A. (2016). *Kök Tengri'nin çocukları*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.

S.S.Ükten 16-18. Asırlarda Maverâünnehr ve Harezmi Bölgelerinde...

- Togan, Z. V. (1947). *Bugünkü Türkleri (Türkistan) ve yakın tarihi*. Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri.
- Turan, O. İktâ, *İslam Ansiklopedisi*. Cilt V/II. (ss. 949-959). Milli Eğitim Basımevi.
- Türker, Ö. (2020). Keşfetmek ve tanımlamak: 17. ve 18. yüzyıl Rus seyyahlarına göre Buhara, *Seyyahların İzinde Türkistan*. İçinde Mustafa Gökçe (Ed.). Pegem Akademi. <https://doi.org/10.14527/9786050370362>
- Ükten, S. S. (2017). 16-18. asırlarda Buhara Hanlığı'na gelen Batılı seyyahlar ve seyahatnameleri, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2). 137-164. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.371461>
- Ükten, S. S. (2018). *Buhara Hanlığı'nın askerî teşkilatı (1500-1868)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yereli, A. B. (2010, Mayıs 26-29). Yağma kültürüyle üretim kültürü arasında Türklerin devlet ideali, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*. C. I. <http://www.turkiyat.hacettepe.edu.tr/kitap/OrhonBildirilerKitabiCilt1.pdf>
- Yılmaz Vurgun, S. (2014). XIX. yüzyılda Türkistan'da kölelik, çapul ve yağma, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. XIV/1. 179-196.
- Zafername-i hüsvî: şerh-i hükümvâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Bahadır Sultan bin Haydar (H. 1242-1277) der Buhara ve Semerkand*. (1377). (ed. Menuçehr Setudeh). Ayine-i Miras.